

УДК 330.16.105.6

НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ВПЛИВУ НА ВЛАДУ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

*О. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Досліджено економічні основи виникнення неформальних інститутів впливу на владу. Виявлено типи альтернативних неформальних інститутів. Розкрито ієрархію причин, протиріч та фактори протестних форм поведінки в Україні.

Ключові слова: інститути, неформальні інститути, протестна поведінка, аномія, довіра.

Постановка проблеми. Актуальність теоретичної постановки проблеми завжди визначається необхідністю осмислення тих явищ та подій, що відбуваються в суспільстві. В сучасних умовах протестна поведінка значно поширена як у розвинутих, так і трансформаційних країнах. Український Євромайдан став унікальним соціальним феноменом сучасності, перетворившись на особливий неформальний інститут впливу на владу. Протестні дії оформлюються в інституційні структури, які народжуються незалежно від офіційно встановлених норм поведінки, але суттєво впливають на зміни суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протестна поведінка є предметом дослідження багатьох соціальних наук, кожна з яких виявляє умови, фактори та причини її існування із своїх методологічних парадигм. Політологи розглядають протест як форму виявлення політичного конфлікту, який реалізується в нетривалих та нерадикальних формах демонстрації, страйків, вуличних зіткнень та ін. На відміну від протесту, соціальне незадоволення може реалізовуватися у формі повстання, за допомогою якого вирішуються більш фундаментальні питання щодо влади та передбачаються насильницькі дії між представниками політичного режиму та опонентами. Серед причин протесту виокремлюють порушення соціального самопочуття та соціальних сподівань населення, що виникають на основі депривації, тобто такого суб'єктивного стану, що виникає внаслідок позбавлення людини тих благ та того способу життя, до якого вона звикла [1]. В ряді різноманітних причин протестної поведінки економічні процеси не розглядаються на суттєвому рівні, а виокремлюються в комплекс економічних факторів, що стають під-

грунтям дотичних (крапкових) видів протесту. Однак економічні відносини не розглядаються на глибокому рівні політичних протестів [2]. Соціологи вважають протест як один із різновидів сприйняття людьми цілей, цінностей, орієнтирів, що висувається суспільством, та інституційно дозволених засобів їх досягнення. В демократичних країнах, де найвпливовішим є середній прошарок населення, поширеною є *конформістська* (члени суспільства підтримують цілі й засоби на основі внутрішніх переконань) та *нонконформістська* (де сприйняття цілей і засобів відбувається на основі примусових дій) поведінка. Однак завжди існують такі типи поведінки, як *ритуалізм* (коли цілі не сприймаються, хоча виправдовуються засоби їх досягнення), *ретритизм* (маргінальне відношення до цілей та засобів), *інновація* (коли суб'єкти для досягнення існуючих цілей використовують нові засоби). В цьому контексті *протест* або заколот здійснюється тоді, коли суб'єкти відмовляються від цілей і засобів їх досягнення та змінюють їх на нові [3]. Психологи вважають причинами будь-якого протесту наявність фрустрації, тобто такого особливого стану людини, що виникає внаслідок неможливості подолати перепони щодо досягнення своїх цілей та неможливості задовольняти свої бажання або потреби. В стані фрустрації людина відчуває гнів, відчай, тривогу, роздратування, розчарування, що може призвести до повної дезорганізації його діяльності. Історична наука не тільки узагальнює хронологію процесів, що відбуваються в країні, але й виявляє історичні аналоги подібних подій для того, щоб надати можливі сценарії їх розвитку. Свій ракурс дослідження надає правова спільнота, оскільки її мета виявити можливі та дозволені рамки правової поведінки. Правова наука повинна відповісти на запитання: що відбувається в разі зіштовхування прав різних осіб та який є правовий шлях вирішення виниклих протиріч? Це стає особливо важливим, оскільки неформальні інститути можуть виникати поза правовим середовищем та суперечити йому.

Формулювання цілей. Економічна теорія безпосередньо не вивчає протестні дії як особливий вид економічної поведінки. Однак реальні події сучасного світу свідчать про необхідність використання методологічного потенціалу економічної теорії для визначення найбільш глибоких та суттєвих причин формування нових інституційних форм організації протестних рухів. Метою статті є дослідження суттєвих ознак протестної поведінки, ієрархії її причин та її інституційне оформлення в нові способи впливу на владу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Реальна практика сучасного світу наочно демонструє виникнення нових неформальних інститутів впливу на владу, що реалізується через протестні дії (в українському варіанті у вигляді «майдану»). В першому наближенні протестні рухи як неформальні інститути впливу на

владу, спрямовані на коригування суспільного розвитку, надаючи владі можливість проаналізувати, оцінити свої практичні дії та здійснити їх корекцію. Безумовно, влада сприймає як цивілізаційні протести тільки ті, що здійснюються мирним шляхом, не допускаючи дій, які руйнують суспільний порядок. У загальному розумінні інститути — це створені певною спільнотою обмежувальні рамки поведінки, що структурують повторювальні взаємодії між людьми, упорядковують між ними взаємовідносини та створюють механізми примусу щодо їх виконання [4, с. 12]. Інститути формують структуру стимулів, що спонукають людей до певних дій, розширюючи їх волевиявлення та спрямовуючи їх у певному руслі. Якщо формальні інститути санкціонуються державою, яка виступає їх гарантом, то виконання неформальних правил гарантується самими індивідами, які домовляються про їх виконання. Якщо інституційна система розцінюється суб'єктами як перешкода для задоволення узаконених цільових устремлінь, розчищається майданчик для заколоту як пристосувальної реакції. В класичному вигляді неформальні інститути ґрунтуються на довготривалій історичній основі та втілюються в традиціях, звичаях, стереотипах поведінки. Як правильно зауважує Р. Мертон, «дослідники, що не беруть до уваги неформальні правила гри, ризикують прогавити багато важливих спонукальних мотивів та стримувачів, що визначають політичну поведінку» [3, с. 32]. Якщо неформальні інститути відповідають регулярній практиці спільного існування, вони в історичній перспективі можуть перетворюватися на формальні та законодавчі норми.

Теоретичний аналіз неформальних інститутів необхідний для розуміння тих спонукальних мотивів, які створюють простір та ставлять перепони для поведінки певного кола суб'єктів. На основі дослідження неформальних інститутів стає можливим пояснення майбутніх сценаріїв інституційного розвитку. Неформальні інститути в інституційному просторі трансформаційних перетворень набувають альтернативного характеру та можуть бути допоміжними, акомодативними, конкуруючими та заміщуваними [5]. *Допоміжні* неформальні інститути заповнюють прогалини, що виникають у формальних інститутах. *Акомодативні* неформальні інститути створюють мотиви таких видів поведінки, які суттєво змінюють наслідки дотримання формальних правил без їх прямого порушення. *Акомодативні* неформальні інститути можуть створюватися суб'єктами, які не схвалюють наслідки, що надаються формальними правилами, але які неможливо змінити в реальній практиці. Такі неформальні інститути можуть допомогти поєднати інтереси суб'єктів із діючими формальними інститутами, які можуть, з одного боку, призводити до зменшення їх ефективності, а з другого — привести до їх посилення в разі зменшення стимулів до їх зміни. *Конкуруючі* неформальні інститути виникають тоді, коли існуючі формальні правила стають менш результатив-

ними та потребують свого перезавантаження. Вони потрапляють в систему діючих формальних норм та можуть суперечити їм. *Заміщувани* неформальні інститути виникають унаслідок функціонування неефективних та слабких формальних норм та беруть на себе їх функції з метою подолання інституційних пасток, заміщення відсутніх владних авторитетів та виправлення дисфункцій правових норм, що стає найбільш актуальним у період становлення нових демократичних форм впровадження владних повноважень.

Неформальні інститути можуть доповнювати формальні, а можуть вступати з ними в протиріччя, в основі яких знаходяться механізми їх впровадження. Формальні інститути вводяться директивним чином на основі узагальнення попередньої практики взаємовідносин між людьми. В той час як неформальні інститути мають еволюційний довготривалий характер дії, проходять історичну експертизу на свою доцільність і не можуть бути впроваджені примусовим чином. Особливо напруженим стає протиріччя між формальними та неформальними інститутами альтернативного типу, які характеризуються локальною ефективністю та збільшеним ризиком їх виконання для певного кола осіб. Особливість неформальних інститутів альтернативного типу полягає в тому, що вони можуть не мати довгострокової ефективності в разі, якщо мають ексклюзивний характер та не виконують свої функції раціонування трансакційних витрат на їх дотримання (наприклад, витрати на прийняття рішення «майданом» можуть досягнути таких розмірів, що альтернативний інститут стає просто неефективним).

Альтернативні неформальні інститути активно виникають на основі аномічного розвитку інституційного простору, що є характерним для економік перехідного типу. Аномію слід розглядати як розпад соціальної структури, що відбувається тоді, коли існує гостра розбіжність між нормами, цілями та соціально структурованими можливостями членів груп діяти відповідно до даних норм. Із цієї точки зору аномія фільтрує суспільні цінності, які можуть легко виконуватися людьми, мають певний статус у суспільстві і важкі або неможливі для інших. Гостра аномія призводить до девальвації та дезінтеграції системи цінностей, які перестають бути загальносприйнятливими. Об'єктивний характер аномії виявляється у відсутності необхідних формальних або неформальних інститутів або у відставанні їх виникнення від потреб розвитку суспільства. Суб'єктивний характер аномії виявляється, по-перше, у неприйнятті існуючих правил суспільної поведінки, по-друге, відсутності необхідного знання, навичок виконання функцій інститутів, унаслідок чого інститути не можуть функціонувати нормально. В результаті поведінка суб'єктів стає нераціональною в цій інституційній системі координат. Сьогодні ми стаємо свідками переформатування інституційного

простору українського суспільства, що не може залишитися поза увагою економічної теорії.

Теоретико-економічний аналіз перш за все повинен відволіктися від політичних оцінок, по-друге, має бути побудований на виявленні об'єктивної ієрархічної природи причин подій, що відбуваються в реальній практиці. Протестні дії (об'єднання людей, лозунги, провокації, радикальні та екстремістські рухи) — є лише зовнішнім, спостережуваним явищем, причини якого мають значно глибший та складний характер, що передбачає виявлення передумов, акцедентів (факторів минулих зв'язків), обставин, чинників та внутрішніх причин. Для кожної країни протестні рухи мають свою специфіку. Сьогодні Україна потребує визначити сукупність усіх факторів та умов, які призвели до протесту та виникнення нових неформальних інститутів впливу на владу.

Об'єктивною передумовою протестних дій стали шоківі зміни зовнішньополітичного курсу влади, яка тривалий час (на основі потужного використання інформаційних ресурсів) орієнтувала суспільство на європейський вектор розвитку. Прорахунки, непродуманість, невміння (або небажання) враховувати в практичній діяльності ризики прийнятих рішень в міжнародних угодах (особливо коли мова йде про протиріччя між стратегічними та тактичними завданнями зовнішньоекономічного курсу) призвели до необхідності більш обґрунтованого визначення майбутнього розвитку України, що стало несприйнятливим для певних політичних сил та соціальних прошарків. Об'єктивні передумови підсилювалися суб'єктивним фактором, що виявився перш за все в ступені розуміння та можливості оцінювати ситуацію широким колом населення, а по-друге, в наявності лідерів, які спроможні використовувати (або маніпулювати) ступінь незадоволення людей. На сучасному рівні розвитку суспільної свідомості значно розширеним є міфологічний образ мислення, який був історично виправданим етапом філогенезу розвитку способів пізнання (найвищий рівень якого досягається науковим пізнанням), що відтворюється на рівні онтогенезу в казкових образах розуміння дитиною оточуючого світу. Міф виконує подвійну функцію: він виявляє джерело широкомасштабної фрустрації в соціальній структурі і відображає альтернативну структуру, яка, ймовірно, не принесе розчарування гідним. Це хартія дії [3, с. 154]. У цьому контексті стають ще більш зрозумілими функції міфологічного мислення — монополізувати уяву, намагаючись так визначити ситуацію, щоб, або підштовхнути незадоволених до протесту, або, навпаки, відвадити від нього [3, с. 276]. Значне поширення міфологічних образів є результатом відсутності належного рівня освіти в країні та широкого використання в пізнанні економічних відносин методології неокласичної теорії.

Остання є надійним методологічним інструментом пізнання закономірностей функціонування рівноважних ринків та умов досягнення їх цінової збалансованості.

Економічний неокласичний інструментарій виникає на межі XIX–XX ст., коли в розвинутих країнах пануючими стають ринкові системи господарства і починається застосування функціонального замість причинно-наслідкового аналізу. Неокласичні принципи пізнання не спроможні враховувати особливості історичного та національного розвитку України, у якій відбуваються трансформаційні процеси, що не призвели до формування рівноважної економічної системи. В сучасній освіті, особливо в галузі суспільних наук, панують функціональні методи пізнання, що ускладнює можливості розуміння причинно-наслідкових зв'язків сучасного розвитку країни.

Міфологічні образи в будь-якому суспільстві заповнюються ідеологічними штампами, які повинні спрямувати населення в певному суспільно-політичному руслі. Ідеологія — це спосіб конструювання вдаваної реальності, яка видається за саму дійсність. Так формувались ліберальна концепція в США, комуністична ідеологія в СРСР, фашистська риторика в Німеччині тощо. В ідеологічних поглядах дійсність уявляється у викривленому, спотвореному і перевернутому вигляді. Ідеологія стає ілюзорною свідомістю, якою можна маніпулювати в необхідному контексті.

На більш глибокому рівні знаходяться більш суттєві причини, що пов'язані із недоліками та протиріччями соціально-економічних реформ протягом нестривалої історії незалежної України та їх загостренням за останній час. Найбільш загрозливими для економічного розвитку стали: непродуманість та помилки економічних реформ, поширення рейдерського захоплення бізнесу, створення несприятливого інвестиційного середовища, руйнування кадрової політики, що призвело до катастрофічного зниження професіоналізму та відповідальності політиків і державних чиновників на кожному рівні прийняття рішення, безпрецедентний рівень корумпованості, невміння влади реалістично оцінювати ситуацію в країні. Безумовно, ці загрозливі обставини створювалися протягом усієї історії незалежного розвитку України. Однак накопичення невирішених проблем призвело до катастрофічного зниження рівня довіри до влади, концентрації почуття незадоволеності та збільшення кола громадян, що орієнтовані на зміни та покращення соціально-економічної ситуації в країні. Вихідним інститутом соціальної побудови суспільства є довіра, яка визначає певний рівень упевненості в позитивних наслідках дії інших людей, інституційних утворень та влади в цілому. Довіра дозволяє очікувати, що владні органи будуть вести себе передбачено, чесно та відповідно до встановлених у суспільстві норм. Ступінь довіри визначається,

з одного боку, кількістю суб'єктів, що мають впевненість у подальших діях влади (згідно із законом золотого перетину, їх повинно бути не менше 60 % [6, с. 65]), а з другого — часовим лагом, що дозволяє очікувати певних змін. Соціально-економічна політика в Україні останнього часу призвела до глибокої кризи довіри в суспільстві [7, с. 90–97], що сприяло катастрофічному посиленню аномії у владній системі.

Важливим для оцінки ситуації в Україні є розуміння дій та орієнтирів фінансової олігархії в Україні, яка, власне кажучи, управляє сучасними процесами в країні. У складі активів більшості фінансових холдингів в Україні зростають європейські капітали, достатньо великі грошові кошти зберігаються в закордонних банківських установах (що є економічно доцільним). Одночасно українська олігархія не спроможна конкурувати з російським капіталом, який є більш потужним за розміром та агресивним за характером. Зрошення держави із фінансовим капіталом надало останньому важливі важелі впливу на інформаційний простір та формування суспільної свідомості. Фінансова українська олігархія виконує як позитивну, так і негативну роль. У сучасних умовах фінансова олігархія, всупереч малому бізнесу, в більшій мірі зацікавлена у встановленні порядку в країні: припиненні злочинних форм захоплення бізнесу, забезпеченні правопорядку та цивілізованої конкуренції, формуванні правового судочинства. Негативна роль фінансової олігархії полягає у бажанні перш за все захистити свій бізнес, навіть всупереч загальнонаціональним інтересам. Для цього в олігархії є значні фінансові ресурси для підтримки протестних дій та широкі інформаційні можливості щодо формування суспільної думки.

Важливим фактором спонукання протестних дій стають акциденти, тобто випадкові обставини, що виникають в історичному розвитку та глибоко вкорінюються в ментальні підвалини. В протестній поведінці суб'єкти неусвідомлено реалізують історичні, економічні, світоглядні протиріччя, що склалися між різними регіонами українського суспільства протягом певного історичного часу. В багатьох розвинутих країнах світу існують подібні протиріччя, які загострюються в умовах нестабільності та спеціального збурення. Сьогодні Україна зіштовхнулася з політичним маніпулюванням саме цими акцидентами. В основі виявлення впливу історичних факторів на поведінку людей та дій відповідних владних структур повинен знаходитися мірний аналіз історичного руху країни. Історичний розвиток як будь-який процес повинен бути вимірюваним на основі органічного поєднання якості та кількості. В межах певної міри кількісні (часові) зміни історичного процесу призводять до зміни порядку зв'язків, характеристики елементів, ступеня розвитку конкретних подій. В аналізі історичного розвитку треба врахо-

увати три міри пізнання сутності історії — просту, системну та реальну (повну) [8, с. 54]. Кожна міра визначає межу, за якою відбуваються зміни та модифікації історичного процесу, що перетворюють його на якісно нову форму, але при цьому зберігаються всі його суттєві ознаки. *Проста міра* визначає історичний розвиток як хронологічний ряд емпіричних фактів, що взагалі поширюється на всю історію людства. Дослідження історії на основі простої міри повинно здійснюватися вченими-істориками та знаходитися повністю в їх компетенції. Будь-які практичні дії або програмні установки на основі виявлення простої міри історичного розвитку стають безперспективними та недоцільними, оскільки в історичній пам'яті суб'єктів вони знаходяться на рівні підсвідомості та соціальної генетики. *Системна міра* історії будується на узагальненні того періоду розвитку країни, який виходить за межі існуючих поколінь, але зберігається на ментальному рівні та формує певні світоглядні форми, які можуть вступати в суперечність залежно від умов їх виникнення. Зняття суперечності на основі системної міри історії здійснюється практичними діями ідеологічного характеру. *Реальна (повна) міра* історичного розвитку формує актуальну структуру кожної країни на основі поколінь, що нині в ній проживають. Саме реальна міра історичного розвитку повинна стати основою прийняття будь-яких практичних дій влади щодо конструювання оптимальних умов життєдіяльності в країні.

Причини протестних рухів завжди мають внутрішній характер. Але завжди існують фактори зовнішнього впливу, що можуть підштовхувати або стимулювати соціально-політичні протиріччя країни. Зовнішні фактори полягають у глобальному протиріччі між США, інтереси якої підтримуються в Європі, та Росією за світове панування та боротьбу за обмежені ресурси. Глобальні ризики та проблеми сучасного глобального світу (енергетична, продовольча та ін.) загострюють боротьбу між існуючими та народжуваними лідерами. Україна в цій боротьбі стала геополітичною ареною, де США і Росія реалізують свої інтереси, де не враховуються належним чином інтереси українського народу.

Висновки. Протестна поведінка має двоїсту суперечливу природу. З одного боку, протестні дії стають закономірними способами виникнення неформальних інститутів впливу на владу. Їх позитивна роль полягає в політичному коригуванні, конструктивній критиці влади та спостереженні за її діями. З другого боку, немирний спосіб організації протестних рухів може призвести до таких негативних наслідків, як відтік капіталу, дестабілізації економіки, руйнування банківського сектору, погіршення інвестиційного клімату та ін. Протестні рухи та неформальні інститути повинні стати об'єктом економічного дослідження, оскільки вони потребують постійного аналізу та оцінки з точки зору їх економічної доцільності та ефективності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Протестное политическое поведение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sbiblio.com/biblio/archive/politsoc/8.aspx>.
2. Стребков Д. О. Экономические детерминанты протестного поведения населения России / Д. О. Стребков // Экономическая социология. Т. 1. – 2000. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ecsoc.msses.ru.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М. : АСТ : Хранитель, 2006. – 873 с.
4. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт. – К. : Основа, 2000. – 198 с.
5. Институциональная структура общества. Формальные и неформальные институты. Сравнение механизмов принуждения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ornatus.ru/themes/ekonomika/institutsionalnaya-ekonomika/>.
6. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Харьков : Форт, 2008. – 928 с.
7. Дарнопих Г. Ю. Історичні передумови кризи суспільної довіри до держави як гаранта захисту прав громадян // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економ. теорія та право. – 2013. – № 3. – С. 90–97.
8. Вазюлин В. Л. Логика истории. Вопросы теории и методологии / В. Л. Вазюлин. – Изд. 2-е перераб. и доп. – М. : Изд-во СГУ, 2005. – 432 с.

НЕФОРМАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ ВЛИЯНИЯ НА ВЛАСТЬ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Гриценко О. А.

Исследуются экономические основы возникновения неформальных институтов воздействия на власть. Выявляются типы альтернативных неформальных институтов. Раскрывается иерархия причин, противоречий и факторов протестных форм поведения в Украине.

Ключевые слова: институты, неформальные институты, протестное поведение, аномия, доверие.

INFORMAL INSTITUTIONS OF IMPACT ON POWER IN THE CONTEXT OF ECONOMIC ANALYSIS

Grytsenko O. A.

The economic foundations of the emergence of impact of informal institutions on the authority are studied. The types of alternative institutions are revealed. The hierarchy of causes, contradictions and factors of protest behavior in Ukraine are exposed.

Key words: institutions, informal institutions, protest behavior, anomie, trust.